

УДК 314.17**Н. М. Левчук**, канд. екон. наук*Інститут демографії та соціальних досліджень**ім. М. В. Птухи НАН України*

АСОЦІАЛЬНІ ЯВИЩА ЯК НАСЛІДОК ДЕФЦИТУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ

У статті досліджується та обґрунтовується роль соціального капіталу в генезі асоціальних явищ в Україні. Доведено, що соціальна згуртованість та єдність, яка базується на стійких соціальних зв'язках між групами та всередині різних груп населення, спільній системі норм та цінностей, міжособистісній та суспільній довірі, є важливим фактором запобігання поширенню асоціальних явищ і формування суспільного здоров'я та благополуччя. Асоціальні явища є продуктом нелегітимних соціальних відносин, деструктивних соціальних норм, поширення недовіри до суспільних інститутів в умовах поглиблення соціально-економічної нерівності в українському суспільстві.

Ключові слова: асоціальне явище, соціальний капітал, соціальні зв'язки, норми та цінності, довіра, здоров'я населення.

Постановка проблеми. Докорінні зміни в суспільному житті України за історично короткий час, труднощі перехідного періоду обумовили проблему адаптації населення до нових соціально-економічних умов. На тлі падіння рівня життя населення, ціннісно-нормативної дезінтеграції значного розмаху набули асоціальні явища: алкоголізм та наркоманія, проституція, безпритульність та жебракування та значною мірою пов'язані з ними епідемії туберкульозу та ВІЛ/СНІДу. Суттєве підвищення показників самогубств та вбивств у 1990-х рр. є свідченням послаблення та зниження вартості головної цінності – людського життя і здоров'я. Поглиблення соціального розшарування населення та значні масштаби маргіналізації вкрай негативно вплинули на відтворення населення України і призвели до посилення соціальної диференціації стану здоров'я і смертності. Усі ці патологічні соціальні явища є джерелом додаткових проблем, які ускладнюють і без того несприятливу соціально-демографічну ситуацію в країні, негативно впливаючи на якість демографічного і трудового потенціалів, обумовлюючи суттєві демографічні втрати та економічні збитки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія асоціальних явищ формувалася на перетині багатьох методологічних напрямів у розвитку теоретичного мислення і набула значного різноманіття поглядів. Вона "пройшла" довгий шлях від природничих біологічних факторів вивчення асоціальних

явищ до соціокультурного пояснення їх сутності. Представники різних напрямів наукової думки, аналізуючи різноманіття форм людського досвіду та життєвих практик намагалися віднайти певні глибинні смисли та зв'язки, що спонукають людей зважуватися на вчинки, які не вписуються у загальноприйняті соціокультурні норми поведінки. В історії дослідження явищ асоціальності можна виділити кілька наукових напрямів, зокрема антропологічний, психологічний, соціологічний, найбільш яскравими представниками яких є Ч. Лоброзо, З. Фрейд, К. Юнг, Е. Феррі, Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Ф. Тьонніс, Е. Сазерленд, А. Коен, Р. Парк та ін. Незважаючи на диверсифікацію та інтеграцію різних наукових підходів до вивчення явища асоціальності, наразі не існує єдиної визнаної теорії, яка б задовольняла сучасні теоретичні та практичні потреби, тобто розкривала детермінанти асоціальних явищ й створювала наукову основу для рекомендацій щодо їх мінімізації.

Асоціальні явища особливо поширюються в суспільстві нестабільному, "невлаштованому", що зазнає суттєвих соціально-економічних та політичних змін. Суспільство в цей час перебуває в стані розбалансованості, "розчепленості" соціальних зв'язків, що зменшує можливості пристосування індивідів до перетворень. Як відомо, стійкі зв'язки та інтеграція з певними соціальними групами вкрай необхідні для соціалізації індивідів, взаємодії та кооперації різних суб'єктів суспільної життєдіяльності і забезпечення суспільної стабільності в цілому. Саме тому вченими було запропоновано концепцію соціального капіталу як якісної характеристики соціальної організації суспільства. Зокрема, на думку одного із теоретиків концепції соціального капіталу Р. Патнема, соціальний капітал має свої корені у соціальних мережах, нормах та довірі, що стимулюють координацію і кооперацію для взаємної вигоди [1; 2]. Розробкою питань, пов'язаних із формуванням соціального капіталу, займалися П. Бурдьє, Дж. Коулман, Р. Інглєгарт, Ф. Фукуяма [3; 4]. Нині концепція соціального капіталу також активно розробляється в соціально-економічних дослідженнях Світового банку, де він (соціальний капітал) розглядається як сукупність соціальних інститутів, відносин та норм, що формують кількість та якість соціальної взаємодії у суспільстві. Тема соціального капіталу у вітчизняних наукових дослідженнях є порівняно новою, про що свідчить наявність невеликої кількості публікацій. Економічні аспекти довіри як складової соціального капіталу досліджують В. Геєць, М. Горожанкіна, А. Колот, Т. Кричевська [5; 6]. Специфіку соціального капіталу вивчають також О. Гугнін, М. Лесечко, О. Сидорчук, В. Степаненко, В. Чепак та інші [7–9]. Разом з тим, нам не відома жодна робота, у якій би соціальний капітал розглядався у контексті вивчення асоціальних явищ.

Ми вважаємо, що використання концепції соціального капіталу розширює можливості теоретичного аналізу асоціальних явищ і дає змогу врахувати специфіку трансформаційного періоду в Україні, що супроводжується радикальними соціально-економічними перетвореннями та зміною суспільних норм і цінностей. Тому **мета** даної роботи полягає в тому, щоб на основі

узагальнення зарубіжного й вітчизняного наукового доробку визначити та обґрунтувати роль дефіциту соціального капіталу у виникненні й поширенні асоціальних явищ в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на певні розбіжності у трактуванні різними дослідниками сутності соціального капіталу, більшість із них визнають, що соціальний капітал формується через наявність таких основних складових: спільні норми та цінності, взаємна довіра і соціальні мережі. Соціальний капітал, втілений у вигляді норм та традицій соціальної солідарності і розгалуженій мережі громадянської співучасті, є важливою передумовою успішного суспільного розвитку. Не менш важливим є й те, що накопичення соціального капіталу підсилює ефективність інших видів капіталу.

Соціальний капітал підвищує якість людського капіталу і, на нашу думку, відіграє поважну роль щодо запобігання асоціальним явищам. Він забезпечує взаємодію індивідів, груп та спільнот, сприяє утворенню стійких зв'язків та відносин між ними та забезпечує інтеграцію населення як цілого, примножуючи його соціальні якості-властивості. Включеність індивідів у соціальні зв'язки на рівні родини, групи, спільноти цементує суспільство. Ця сила соціальної зчепленості/єдності справляє відчутний вплив на стан здоров'я населення, оскільки суспільство, яке покладається на довіру та соціальну згуртованість, є ефективнішим і менш схильним до конфліктів та соціальних патологій, аніж суспільство в стані дезінтеграції та сповнене недовіри. Тому нашим основним постулатом є теза про те, що *соціальний капітал, тобто соціальна згуртованість та єдність, що базуються на стійких соціальних зв'язках між групами та всередині різних груп населення, на спільній системі норм та цінностей, міжособистісній та суспільній довірі, є важливим фактором запобігання поширенню асоціальних явищ і формування суспільного здоров'я та благополуччя*. Запобіжний (превентивний) вплив соціального капіталу на поширеність асоціальних явищ, на нашу думку, здійснюється таким чином:

По-перше, соціальний капітал, втілений у запасі певних формальних та неформальних норм і цінностей, слугує засобом ефективного регулювання та контролю зв'язків і відносин між різними групами населення. Норми та цінності не є результатом випадкового вибору індивідів, а важливою передумовою будь-якого виду кооперації та спільної діяльності. Індивіди та групи розширюють свої можливості завдяки використанню тих чи інших норм та правил поведінки, що обмежують їхню свободу вибору, але дають змоги взаємодіяти з іншими. При цьому взаємне дотримання норм автоматично не дорівнює соціальному капіталу, оскільки норми та цінності можуть бути девіантними. Соціальний капітал базується на дії саме тих норм та цінностей, які підтримують соціально схвалювану кооперацію, роблять соціальну взаємодію більш ефективною та запобігають її деструктивним асоціальним формам. У минулому столітті Т. Гірші заявив, що сила моральних норм та принципів утримує

осіб певного соціального статусу від скоєння аморальних вчинків [10]. Хоча в житті більшості людей виникають спокуси скоїти такі вчинки, домінуючі в суспільстві формальні та неформальні норми виконують роль своєрідних "соціальних обручів", що утримують їх від цього.

По-друге, соціальний капітал розглядається як певний потенціал суспільної взаємодії, що є результатом довіри між та всередині різних груп та спільнот населення. Взаємна довіра є одним із головних мірил соціального капіталу. Здатність утворювати певні групи та об'єднання виникає тоді, коли члени групи мають не лише спільні інтереси, але й очікують чесною та надійною поведінки від інших та довіряють один одному. Довіра у розумінні Патнема та Фукуями – це здійснення очікуваного, зокрема чесною, зорієнтованою на спільні цінності поведінки [1; 4]. Ресурси соціального капіталу збільшуються із зростанням довіри членів громади один до одного і до влади. Довіра, що базується на вірі та надії, сприяє колективній взаємодії, кооперації зусиль, доступу до об'єктивної інформації. У суспільстві, де довіряють, люди бачать перед собою надію, спираються на глибинну життєву силу, а згубна дія безнадії проявляється в погіршенні психологічного самопочуття населення, підвищенні ризику самогубств, алкоголізму, злочинності та інших проявів асоціальної поведінки. Довіра є тим "мастилом" (Ф. Фукуяма), що полегшує соціальну кооперацію, зміцнює соціальні зв'язки, зменшує ризик конфліктів, а відтак – скорочує потребу в нелегітимних засобах досягнення цілей та асоціальних формах діяльності.

По-третє, міцні соціальні зв'язки та соціальна включеність індивідів також виконують профілактичну (превентивну) роль щодо асоціальної діяльності. Через утворення різних спільнот на основі спільних інтересів та ціннісних орієнтирів індивіди реалізують та захищають ці інтереси. Тоді ізольоване існування індивідів стає взаємодією, набуває рис сумісного буття (Г. Зіммель). Особа, яка є представником/членом тієї чи іншої групи та спільноти, меншою мірою схильна до асоціальної поведінки, оскільки не хоче ризикувати своїм соціально схвалюваним статусом та зв'язками. Окрім цього, соціально інтегровані особи мають у своєму розпорядженні кращі ресурси інструментальної підтримки в разі виникнення економічних негараздів та психологічних труднощів.

Наприклад, найбільш поширеним поясненням щодо вищого рівня самогубств серед одинаків, розлучених та овдовілих є якраз відсутність важливих соціальних зв'язків, які підтримують у житті. На основі аналізу самогубств у різних європейських країнах Е. Дюркгейм доходить висновку, що саме рівень інтегрованості, залученості особи в суспільство, в ту чи іншу соціальну спільноту утримує людину від самогубства: чим менше вона інтегрована в суспільство, тим більшим є ризик самогубств. Суїцид, писав Дюркгейм, розвивається у зворотній пропорції до ступеня згуртованості релігійного, сімейного та політичного суспільного середовища [11, с. 265]. Цю ідею французького вченого можна поширити на асоціальні явища в цілому, пошире-

ність яких значною мірою залежить від ступеня згуртованості суспільства, стійкості та "зчепленості" соціальних зв'язків та інститутів, міцності культурних цінностей та правових норм, що регламентують поведінку індивідів та груп. Так, численні дослідження показали, що проституція та злочинність більшою мірою поширені серед безробітних, осіб з маргінальним соціальним статусом. Так само зловживання алкоголем та вживання наркотиків найчастіше стають "супутниками" осіб, які "випадають" із мережі соціальних зв'язків, залишаючись наодинці зі своїми проблемами, втративши довіру, соціальну підтримку і зрештою життєве оперття. Соціальне відторгнення є фактором, що викликає стрес, відчуття самотності, зниження самооцінки та здатності контролювати своє життя. Тому залученість індивідів у соціальні структури зменшує ймовірність асоціальної поведінки. Асоціальні явища тому й називаються асоціальними, що індивіди "випадають" із соціально схвалюваних легітимних зв'язків.

По-четверте, існує зв'язок між ступенем соціальної інтеграції індивідів та станом їхнього здоров'я. Йдеться про те, що соціально інтегровані індивіди, тобто особи із розгалуженою мережею соціальних зв'язків та достатніми ресурсами інструментальної підтримки, почуваються краще та живуть довше, ніж ті, що перебувають у соціальній ізоляції та не мають таких ресурсів. Залученість індивідів у групи і мережі та пов'язані з нею можливості отримання допомоги і підтримки є важливою детермінантою стану їхнього здоров'я. У цьому контексті соціальний капітал виступає як запас додаткових матеріальних та психологічних ресурсів збереження та поліпшення індивідуального та суспільного здоров'я.

Соціальний капітал є надбанням спільноти, субпродуктом зв'язків та відносин, характерних для даного суспільства. Усі суспільства мають певний запас соціального капіталу; питання полягає в тому, наскільки потужним він є. Реалії свідчать, що суспільства мають неоднаковий "радіус довіри" (Ф. Фукуяма) через різну історичну, культурну та релігійну спадщину. За останні кілька десятиліть ставлення до існуючих суспільних інститутів, регламентуючих поведінку індивідів та їх груп, зазнало відчутних змін. Під впливом глобальних соціокультурних зрушень відбулася трансформація багатьох уявлень та цінностей, і логіка категоричного морального імперативу значно ослабла [11]. Такі тенденції особливо посилюються і набирають виразної сили в кризові періоди суспільного життя. Українське суспільство ще й досі є "антимодерним" (Р. Роуз) [13], оскільки в ньому ще не сформувалась система ефективних горизонтальних суспільних зв'язків, які забезпечують успішну соціальну взаємодію. Витоки такої ситуації слід шукати ще в суспільних відносинах радянських часів.

За тривалого панування тоталітарної системи не було створено належних умов для перетворення потенційних можливостей якісного зростання/розвитку населення в реальні, оскільки призначення людини вбачалось лише у використанні її робочої сили. У колишньому СРСР влада чітко визначала

ідеали, до яких потрібно було прагнути, однак система реальних суспільних відносин впливала сильніше, ніж проголошені ідеали. Особиста ініціатива у всіх сферах була підпорядкована контролю з боку держави; суб'єкти суспільного життя мали право на існування духовних запитів і потреб та їх задоволення тільки тією мірою, яку дозволяла офіційна ідеологія.

У радянські часи, незважаючи на проголошення народовладдя, відкритого громадянського суспільства не існувало, оскільки мотивація до створення громадських об'єднань і спільнот та участі в них має бути зумовлена внутрішніми нормами, а не нав'язуватися зовні. В СРСР держава повністю контролювала і підкорила собі надто слабо розвинуте громадянське суспільство. Горизонтальні зв'язки між індивідами були замінені на строго ієрархічні вертикальні зв'язки по лінії партії-держави [4, с. 8–9]. Хоча радянська влада знайшла заміники громадянського суспільства у вигляді комуністичної партії, комсомолу та піонерської організації тощо, їх завдання вбачалося лише в підтримці політики влади та контролі за діяльністю громадян. Роль профспілок та інших об'єднань була надто формальною, щоб захищати реальні інтереси громадян та вирішувати нагальні проблеми. Вступ до багатьох громадських організацій був фактично примусовим, а участь у них – лише імітацією громадської роботи. Будь-які прояви громадянської активності, що суперечили офіційній ідеології, жорстко придушувались, оскільки розглядались як загроза існуючій владі. Формально задекларована, але реально не підкріплена співучасть громадян у місцевій політиці та прийнятті рішень, відсутність реального публічного обговорення назрілих проблем сформували пасивність та байдужість радянських людей до громадської сфери. Водночас, варто зазначити, що активна пропаганда колективістських цінностей, їх пріоритету над індивідуальними цінностями певним чином сприяла формуванню атмосфери міжособистісної довіри, проте про формування прозорих довірчих відносин у суспільстві та відкритий діалог між владою та громадою не йшлося.

Радянська тоталітарна система, задаючи певні алгоритми поведінки бюрократії, одночасно сформувала кастову закріпленість вищих класів і вибудувала систему з доволі жорсткою стратифікаційною ієрархією, в основу якої було покладено розподіл влади [14, с. 47]. Тому посада цінувалася у радянські часи значно більше, ніж рівень заробітної плати, оскільки приналежність до певних соціальних груп, насамперед до партійної номенклатури, давала змогу посідати привілейовані позиції щодо розподілу і забезпечення основними життєвими благами. У цих умовах важливого значення набули неформальні зв'язки та знайомства, клієнтилізм і "блат", тобто деструктивний запас соціального капіталу. "Блат" створював локальні мережі, що всередині мали доволі високий рівень довіри, але низький – поза її межами. Більшість проблем вирішувалися лише завдяки блату, а не державним інституціям. Це відкривало шлях до багатьох ресурсів, зокрема й таких, що мали вплив на формування стану здоров'я: поліпшення житлових умов, отримання дефіцитних продуктів харчування, кращі можливості лікування та оздоровлення тощо.

В умовах стагнації безкоштовної, але вкрай неефективної радянської системи медичного обслуговування це сприяло формуванню тіньового ринку медичних послуг, що надавалися за знайомством та за гроші. Загалом, ті, хто "не вписувався" і не підтримував такі неформальні зв'язки, мали значно обмежені ресурси та можливості для здобуття освіти, працевлаштування, професійної кар'єри, доброякісного лікування та відпочинку, тобто в цілому гірші життєві перспективи.

Слабкість громадянського суспільства, незважаючи на жорсткий тиск ідеологічної диктатури, певною мірою деморалізувала радянське суспільство. Подвійні моральні стандарти, розрив між проголошуваними цінностями та реальними практиками на тлі недостатнього задоволення основних життєвих потреб не могли не впливати на соціально-психологічний стан населення. У період застою та соціальної апатії, задушлива атмосфера "радянщини", відсутність права на власну думку, брехливість суспільної ідеології та гнітюче усвідомлення неможливості змінити своє життя на краще нерідко спонукали людей звертатись до алкоголю та інших психоактивних речовин як засобу розради і забуття, зумовлюючи поступове збайдужіння до своєї долі. Тому саме у зв'язку з деградацією соціального капіталу виникли умови, які можна назвати своєрідною фазою входження в соціально-демографічну кризу пост-радянського періоду.

У радянському суспільстві будь-які прояви відхилення від загально-прийнятої поведінки сприймалися надзвичайно вороже. Влада не прагнула дошукуватися соціальних причин таких явищ, вважаючи, що найкращим способом вирішення цих проблем є репресії або примусове лікування. Питання асоціальної поведінки перебували майже виключно у компетенції психіатрії та карно-правової системи. Упродовж тривалого часу держава всерйоз не реагувала на зростаючі масштаби алкоголізації населення, надзвичайно високу поширеність тютюнопаління серед чоловіків, приховувала від науковців та громадськості високі показники смертності від зовнішніх причин, насамперед від самогубств та вбивств, що в підсумку призвело до відчутного падіння тривалості життя внаслідок формування суто радянського феномену різьбаче високої надсмертності чоловіків у молодому та середньому віці. Антиалкогольна кампанія у середині 1980-х засвідчила можливі "зсуви" у смертності й суттєві резерви подовження тривалості життя внаслідок скорочення споживання алкоголю, однак так і не вирішила алкогольної проблеми, оскільки базувалася на примусовому обмеженні та контролі і не мала за собою серйозних змін у сфері охорони здоров'я й способу життя пересічної радянської людини. Ті прояви асоціальних явищ, які передбачали кримінальну чи адміністративну відповідальність, як-от злочинність, продаж наркотиків чи проституція, контролювалися відповідними державними органами, однак ефективність результатів їхньої роботи не оприлюднювалася.

З початком ринкових перетворень глибока економічна криза в Україні в 1990-і рр. значно погіршила умови життєдіяльності більшості населення.

Розпад радянської тоталітарної держави, руйнація її політико-економічних макроструктур не супроводжувались швидкою заміною і створенням нових, здатних не лише надолужити втрати, але й підвищити рівень споживання матеріальних благ, характерних для періоду до початку реформ. Крах командно-адміністративної системи не призвів до автоматичного формування інститутів ринкової економіки. У ході соціально-економічних перетворень було зруйновано стару модель економічного забезпечення життєдіяльності населення, а нова виявилась неефективною і досі не відповідає сучасним демо-економічним потребам. У 1990-і рр. в умовах економічного хаосу, зростання бідності та безробіття, соціального песимізму домінуючою стратегією поведінки населення стала стратегія виживання, спрямована на задоволення найелементарніших потреб; при цьому інші запити та потреби, в тому числі турбота про власне здоров'я, відійшли на задній план. Характерними ознаками пострадянського суспільства стали ціннісно-нормативна дезінтеграція, соціальна роз'єднаність та загальний стан аномії [15, с. 44].

Концепція аномії є напрочуд актуальною для нашого часу. Згідно з нею кризове суспільство перебуває в стані, в якому старі норми вже не діють, бо є слабкими і суперечливими, а нові ще нечітко сформульовані, щоб слугувати ефективними і значущими орієнтирами в поведінці груп та індивідів [17, с. 255]. Під час радикальних соціально-економічних зрушень традиційні соціальні норми руйнуються; у суспільстві починає домінувати загальна невпевненість, відчуття тривожності та незахищеності; відбувається втрата суспільної довіри та соціального оптимізму, і рівень соціальної згуртованості та громадянської співучасті знижується. Нестача соціального капіталу порушує соціально схвалені зв'язки між групами населення, ускладнює взаємодію та кооперацію між ними, скорочує легальні економічні можливості та соціальні ресурси і відкриває шлях до асоціальної поведінки. Під цим ракурсом бачення вагомим чинником асоціальних явищ в Україні (поряд з іншими соціально-економічними чинниками), на нашу думку, є дефіцит соціального капіталу.

По-перше, відбулися суттєві трансформації в суспільній свідомості, пов'язані із змінами у соціальних нормах та ментально-ціннісних установках населення. Так, в СРСР праця вважалась однією з головних цінностей, тобто була обов'язковою для всіх і забезпечувала певний прийнятний для більшості населення рівень життя. Отримання нетрудових доходів було неприйнятним. У сучасний період значення праці змінилося, вона значною мірою знецінилась, оскільки доходи більше не визначаються результатами праці. Досягнути високого рівня матеріального добробуту стало можливим іншими шляхами – наприклад, кримінальним, займаючись рекетирством, проституцією, продажем наркотиків, шахрайством та обманом, хабарництвом. Якщо в радянські часи пропагувалося переважання духовних цінностей над матеріальними, то в сучасний період спостерігаємо іншу ситуацію: матеріальні цінності ставляться понад усе; гроші стали неформальною, але головною гіпертрофованою цінністю для багатьох груп українців.

По-друге, у процесі "перереформування" системи норм та цінностей, а точніше – у протистоянні стереотипів минулого і "розмитих" норм сучасного життя відбувся занепад таких індикаторів соціального капіталу, як солідарність та громадянська співучасть. Більшість дослідників відзначає, що сучасні цінності та стереотипи населення України далекі від громадянської зрілості. Бідність, як відомо, не породжує солідарності. Існує лише зовнішня відповідність демократичним статутам, і сформовано, по суті, псевдогромадянське суспільство. Маючи радянський досвід добровільно-примусової участі у показових громадських акціях, ініційованих "згори", після розвалу СРСР більшість населення скептично та цинічно ставиться до участі у будь-яких громадських справах, об'єднаннях та групах. Ця ще й досі не подолана посткомуністична традиція масового скепсису й недовіри становить серйозну проблему на шляху формування здорового й динамічного громадянського суспільства в Україні [9].

По-третє, загальна соціально-економічна та політична нестабільність, розрив між номінальними інституціональними нормами та реальними соціальними практиками, слабкість формальних державних інститутів та нерозвиненість соціальних мереж обумовили критично низьку довіру до владних інституцій та загальну недовіру в суспільстві. Це зменшило економічні можливості суб'єктів виробничої діяльності, призвело до зниження легальної ділової активності та розвитку тіньової економіки, зростання злочинності. У сучасному українському суспільстві все більш поширеними стають ті чи інші девіантні цінності. Духовний вакуум став заповнюватися різними сурогатами неформальних правил та неефективних соціальних норм, засвоєнням кримінальних та інших проявів асоціальної поведінки, адже різні групи населення мали неоднакові темпи адаптації до нових економічних реалій і по-різному засвоювали нові соціально-економічні практики. Результати соціологічних опитувань свідчать про формування феномену деморалізованої більшості в українському суспільстві [16, с. 5; 15, с. 100–101].

На нашу думку, вагому роль у послабленні ресурсів соціального капіталу та поширенні асоціальних явищ в Україні відіграло посилення соціально-економічної нерівності. Йдеться про колосальний розрив між бідними та багатими, коли кожна із соціальних груп живе у своєму світі зі своїми ресурсами, нормами поведінки, правилами гри. Нерівність у доходах призводить до нерівного доступу до освіти, медичного обслуговування та інших послуг. У суспільстві з яскраво вираженою нерівністю можливостей люди все менше й менше спроможні плекати надію і вірити в майбутнє. Більш того, за відсутності традицій громадянського суспільства та занепаду морально-ціннісних орієнтирів відбулося послаблення соціального та громадського контролю. Представники влади та олігархічних груп нерідко мають змогу уникнути відповідальності за скоєні правопорушення та злочини, що суттєво сприяє виникненню конфліктів та поширенню асоціальної поведінки.

По-четверте, на тлі поглиблення соціально-економічної нерівності соціальна взаємодія суб'єктів суспільного життя набула нової деструктивної якості. У соціальній структурі почали формуватися нові зв'язки. З одного боку, це кримінальні, олігархічні групи, джерелами формування яких стали не лише злочинні угруповання, але й клани колишньої комуністичної господарсько-партійної номенклатури, комсомольсько-молодіжного бізнесу, що збагатилися за рахунок перерозподілу державної власності в процесі стихійної приватизації; з іншого боку – це численні групи соціальних маргіналів-аутсайдерів (безпритульних, представників секс-бізнесу, хворих на алкоголізм та наркоманію тощо), що не змогли адаптуватися і опинилися на узбіччі суспільства. Ці анклавні сповідують свої норми та цінності, мають тісні зв'язки між собою, але відірвані від більшості в суспільстві; вони зберігають "зв'язки-тенета" всередині груп, але не мають розвинених "зв'язків-мостів" із суспільством [8, с. 101]. Такі зв'язки є джерелом отримання вигоди лише для обмеженого кола осіб і не працюють на благо суспільства.

Таким чином, внаслідок дезорганізації у функціонуванні соціально схвалюваних зв'язків та відносин виникають нові нелегітимні соціальні зв'язки і структури, що мають негативний вплив на життєдіяльність населення в цілому. Оскільки асоціальні явища набувають масового поширення і завдають відчутних соціально-демографічних втрат, доцільно, на нашу думку, стверджувати про формування *асоціального капіталу, що є продуктом нелегітимних соціальних відносин, деструктивних соціальних норм, поширення недовіри до соціальних інститутів в умовах поглиблення соціально-економічної нерівності*. Якщо соціальний капітал сприяє соціальній єдності та згуртованості населення як цілого, то асоціальний капітал не задовольняє потреби цілого і має деструктивний вплив на якість населення. Асоціальні явища є вагомим чинником порушення суспільного здоров'я, що завдає значних демографічних втрат.

Сучасна реальність України переобтяжена та надзвичайно деформована надмірним поширенням асоціальних явищ. Соціально-економічні трансформації перехідного періоду виявилися серйозним випробуванням для здатності населення пристосуватися до нових умов життєдіяльності. Значні групи населення опинилися за межею бідності і, як наслідок, збільшилася кількість маргіналів, що "випали" із соціально схвалюваних зв'язків: бездомних, бродяг, безпритульних дітей; жінок, що займаються проституцією. Погіршення соціального самопочуття через невпевненість у завтрашньому дні, відсутність перспектив та страх залишитися без роботи призвели до ще більшого послаблення культури та навичок збереження здоров'я і стали передумовою поширення таких негативних явищ, як зловживання алкоголем, споживання наркотиків, зростання самогубств. Економічні труднощі та слабкість вітчизняної системи охорони здоров'я спричинили ситуацію, коли соціально обумовлені інфекції, такі як туберкульоз та ВІЛ/СНІД, вийшли з-під

контролю і набули рівня епідемій. Відбулося різке підвищення захворюваності та смертності населення в цілому, що призвело до помітного скорочення очікуваної тривалості життя. У сучасний період показники дожиття населення України, насамперед чоловіків у трудоактивному віці, є одними з найгірших у Європі. Зокрема, чоловіки в Україні живуть в середньому на 11–12 років, а жінки – на 7–8 років менше, ніж у країнах Європейського Союзу [18]. Погіршення кількісних й якісних характеристик населення стали свідченням розгортання демографічної кризи, прикметною рисою якої став високий рівень поширення асоціальних явищ.

Висновки. Спираючись на науковий доробок вітчизняних та зарубіжних вчених та враховуючи специфіку трансформаційного періоду, ми дійшли висновку, що дефіцит соціального капіталу відіграє вагомую роль у виникненні та поширенні асоціальних явищ в Україні. Соціальний капітал є якісною характеристикою соціальної організації суспільства, характеристикою-властивістю тих зв'язків та відносин між групами, об'єднаннями та спільнотами населення, що базуються на спільних нормах та цінностях, взаємній довірі, розгалужених соціальних мережах та зрілих громадянських традиціях. У період пострадянських суспільних трансформацій в Україні, що супроводжуються ціннісно-нормативною дезінтеграцією та зростанням суспільної недовіри, відбулися вкрай негативні зрушення в соціальних зв'язках та структурах. Порушення зв'язків, "випадання" індивідів із легітимної соціально схвалюваної взаємодії свідчить про руйнування соціального капіталу та відкриває шлях до асоціальної поведінки. За цих умов зменшення поширеності асоціальних явищ тісно пов'язане з комплексними цілеспрямованими зусиллями держави щодо зменшення соціальної відчуженості та напруженості, стимулювання економічного зростання та підвищення рівня добробуту громадян у рамках реалізації основних принципів Європейської стратегії соціальної згуртованості [19].

1. *Putnam R.* The Prosperous Community. Social Capital and Public Life / R.Putnam // *The American Prospect*. – 1993. – Vol. 4., № 13. – P. 1–12.
2. *Putnam R.* Bowling Alone: America's Declining Social Capital / R.Putnam // *Journal of Democracy*. – 1995. – Vol. 6., № 1. – P. 65–78.
3. *Коулман Дж.* Капитал социальный и человеческий / Дж.Коулман // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
4. *Фукуяма Ф.* Доверие : социальные добродетели и путь к процветанию : пер с англ. / Ф.Фукуяма. – М.: АСТ ; Хранитель, 2006. – 730 с.
5. *Геец В.М.* Взаимодействие доверия и развития / В.М.Геец // *Экон. теория*. – 2010. – № 2. – С. 3–16.

6. *Колот А.М.* Соціальна згуртованість суспільства як доктрина: основні засади, причини актуалізації, складові розвитку / А.М.Колот // Екон. теорія. – 2010. – № 1. – С. 18–28.
7. *Гугнін Е.* Феномен соціального капіталу / Е.Гугнін, В.Чепак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 49–57.
8. *Лесечко М.Д.* Соціальний капітал: теорія і практика : моногр. / М.Д.Лесечко, О.Г.Сидорчук. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 220 с.
9. *Степаненко В.* Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності / В.Степаненко // Укр. суспільство: 10 років незалежності / [за ред. В.Ворони]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2001. – С. 169–183.
10. *Hirschi T.A.* General Theory of Crime / T.Hirschi, M.R.Gottfredson. – Stanford, CA : Stanford University Press, 1990. – 345 p.
11. *Дюркгейм Э.* Самоубивство : соціол. етюд / Э.Дюркгейм. – СПб. : Изд. Н.П.Карабасникова, 1912. – 541 с.
12. *Белл Д.* Епоха розбещенности: размышления о мире XXI века / Д.Белл, В.Л.Иноземцев. – М. : Центр исслед. постиндустр. о-ва, 2007. – 304 с.
13. *Rose R.* Getting Things Done in an Antimodern Society: Social Capital Networks in Russia / R. Rose // Social Capital. A Multifaceted Perspective / [P.Dasgupta and I.Serageldin (eds.). – Washington : DC ; The World Bank, 2000. – P. 147–171.
14. *Курило І.О.* Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації / І.О.Курило ; [під ред. В.С.Стешенко] – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАНУ, 2006. – 472 с.
15. *Головаха Е.И.* Социальное безумие : история, теория и современная практика / Е.И.Головаха, Н.В.Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
16. *Головаха Е.И.* Постсоветская аномия : особенности выхода из состояния аномической деморализованности в России и на Украине / Е.И.Головаха, Н.В.Панина // Общественные науки и современность. – № 6. – 2008. – С. 5–10.
17. *Злобіна О.* Соціокультурна реальність : на перетині нормативності та девіантності / О.Злобіна // Культура – суспільство – особистість / за ред. Л.Скокової. – К., 2006. – С. 243–274.
18. Смертність населення України у трудоактивному віці : кол. моногр. / відп. ред. Е.М.Лібанова. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2007. – 211 с.
19. A new strategy for social cohesion / European Committee for Social Cohesion. – The Council of Europe, 2004. – 28 p.

Отримано 27.12.10

Н. М. Левчук, канд. экон. наук

АСОЦИАЛЬНЫЕ ЯВЛЕНИЯ КАК СЛЕДСТВИЕ ДЕФИЦИТА
СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА В УКРАИНЕ

В статье исследуется и обосновывается роль социального капитала в генезисе асоциальных явлений в Украине. Доказано, что социальная сплоченность и единение, базирующиеся на стойких социальных связях между группами и внутри разных групп населения, общей системе норм та ценностей, межличностном и общественном доверии, являются важным фактором предупреждения асоциальных явлений и формирования общественного здоровья и благополучия. Асоциальные явления являются продуктом нелегитимных социальных отношений, деструктивных социальных норм, усиления недоверия к общественным институтам в условиях углубления социально-экономического неравенства в украинском обществе.

Ключевые слова: асоциальное явление, социальный капитал, социальные связи, нормы и ценности, доверие, здоровье населения.

Levchuk N.M., candidate of economic sciences

ANTISOCIAL CONSEQUENTIAL PHENOMENON OF SOCIAL
CAPITAL DEFICIENCY IN UKRAINE

The article examines and substantiates the role of social capital in the genesis of asocial phenomena in Ukraine. It is proved that social solidarity and unity which is based on stable social relations between groups and inside the different groups, common system of norms and values, interpersonal and social trust is an important factor in preventing the spread of asocial phenomena and the formation of public health and welfare. Antisocial phenomenon is the product of illegitimate social relationships, destructive social norms, the spread of distrust of institutions in conditions of the deepening socio-economic inequalities in Ukrainian society.

Key words: antisocial phenomenon, social capital, social networks, norms and values, trust, health of the population.